

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1371-1378	Ниш	јул - септембар	2012.

UDK 94 (497.11) "1917" 355.48-055.2 : 929 Loret J.

Originalan naučni rad
Primitljeno: 07. 06. 2012.

Božica Mladenović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Departman za istoriju
Niš

POLJAKINJA U TOPLIČKOM USTANKU 1917. GODINE Povodom obeležavanja 95-godišnjice Topličkog ustanka*

Apstrakt

U radu je prikazano učešće jedne Poljakinje u Topličkom ustanku 1917. godine. Jelen Loret, poljska plemkinja, podelila je sudbinu svojih sugrađanki iz Prokuplja za vreme okupacije u Svetskom ratu i time dala lični doprinos u jedinom ustanku na teritorijama okupiranim od trupa Centralnih sila. Jelena Loret je bila član „organizacije” žena u gradu Prokuplju, koje su aktivno izražavale nezadovoljstvo zbog brutalnosti bugarske okupacione uprave. Po upoznavanju sa četničkim vojvodom Kostom Vojinovićem ona je postala saradnica otpora i pomagala koliko su okolnosti dozvoljavale. Rad je nastao na osnovu sekundarnih istorijskih izvora, odnosno štampe kao tada najrasprostranjenijeg medija.

Ključne reči: Jelena Loret, Toplički ustanak, pokret otpora, „organizacija” u gradovima, 1917. godina

bozicamladenovic@gmail.com

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije *Od univerzalnih carstava ka nacionalnim državama. Društvene i političke promene u Srbiji i na Balkanu* (Ev. br. 177030).

A POLISH WOMAN IN THE 1917. TOPLICA UPRISING To mark the 95-anniversary of the Toplica uprising

Abstract

This paper describes the participation of a Polish woman in the 1917. Toplica uprising. Helen Loret, a Polish noblewoman, shared the fate of her fellow citizens of Prokuplje during the occupation in World War I. She made a personal contribution to the only uprising that occurred in the territories occupied by the Central Powers. Helen Loret was a member of the "women's organization" in Prokuplje, which actively expressed their protest against the brutality of the Bulgarian occupation administration. After making the acquaintance of the četnik Duke Kosta Vojinović, she became a supporter of the resistance movement and helped as much as the circumstances allowed. This study is based on the secondary source materials, primarily newspapers articles as the most common medium at the time.

Key Words: Helen Loret, Toplica Uprising, Resistance, "Organization" in Cities, 1917

UVOD

Na početku Svetskog rata¹ mobilisani su Srbi u najboljim godinama. Žene su dobile još više obaveza nego što su imale u mirnodopskim okolnostima. U periodu odbrane otadžbine (1914-1915) majke, žene i sestre su pored obavljanja svih poslova u domaćinstvu išle u obilazak svojih najmilijih na borbenim položajima. Natovarene teškim belim torbama od grubog platna, pešačile su desetine kilometara da bi videle sinove, muževe, braću i donele im preobuku i omiljenu hranu. Ova pojava je bila vrlo česta. Žene nisu žalile truda i napora za jedan kratak susret. Bio je to divan dokaz ljubavi i odanosti. (Videti: Младеновић, 2006, str. 97)

Po povlačenju srpske vojske pred ofanzivom Centralnih sila u jesen 1915. godine, nastupila je okupacija Kraljevine Srbije. Srpska vojska je ubrzano prešla preko Albanije i severne Crne Gore, ostavljajući za sobom vidljiv trag obeležen mrtvima. Kući su se vraćali uglavnom ranjeni i bolesni vojnici, demoralisani i zabrinuti, a okupator je već pri prvim susretima sa pokorenim stanovništvom pokazao da neće prezati ni od čega.² Brojne devojke i žene bile su opljačkane neposredno po zavođenju okupacione uprave. Pokloni i darovi koji su spremni za svadbe i slične svečane i lepe životne trenutke, postali su plen tuđinskih

¹ Prvi svetski rat su savremenici nazivali Svetski ili Veliki rat.

² Bugarski vojnici su uz psovku bacili so i hleb u selu Gajtanu kojim su ih žene ovog mesta dočekale. (Sećanja Radovana Perišića, rukopis)

vojnika. Pljačkano je sve što se pronašlo, a što je imalo neku upotrebnu vrednost. Otimačina je poprimila takve razmere da su već nekoliko meseci po okupaciji pojedine žene bile prinuđene da idu da prose. Tako su Maga, udovica učitelja Danila Katanića, koja je izdržavala petoro dece, i Sofija Protić, učiteljica sa troje dece, obe iz Kuršumlije, prosile da bi preživеле i prehranile porodicu (*Стенографске белешке Народне скупштине Србије са 93. редовног састанка одржаног 12. априла 1918. на Крфу*, стр. 334).

Za vreme okupacije Kraljevine Srbije teret rada svalio se u potpunosti na ženska pleća. One su postale „zaštitnice kuće, imanja i imovine”.³ Iako su žene, kao deo nacionalnog stanovništva predstavljale samo posebnu biološku grupu, one su u ratnim uslovima i pod okupacionim režimom postale posebna društvena grupa. Zbog ogromne brojčane nesrazmere između pripadnica lepšeg pola i preostalih muškaraca (gubici u ratu, izbeglištvo i represalije od strane okupatora), one su u najvećem broju postale predstavnice domaćinstava i izvršavale radne i materijalne obaveze, koje je nametnuo okupator. Povrh svega, bile su izložene ne samo opštim, nego i, zbog svojih bioloških svojstava, posebnim oblicima represalija (silovanja, prisustvovanje zlostavljanju, silovanju i ubijanju njihove dece). Muškarci koji nisu otišli sa srpskom vojskom mogu se svrstati u dve skupine. Prvu su činili bolesni i ranjeni, pa samim tim i u velikoj meri nesposobni za obavljanje teških poljskih poslova. Drugu grupu činili su radno sposobni i zdravi muškarci, bivši vojni obveznici, koji su se iz straha od internacije stalno skrivali. Oni su bili samo još jedna gladna usta koja je trebalo nahraniti, a na čiju se pomoć nije moglo računati. Pouzdaniji oslonac ženama predstavljali su stariji muškarci i deca, koji su pomagali prema svojim mogućnostima.

Izvori daju različite podatke o stanovnicama Srbije koje nisu klonule duhom zbog gubljenja slobode i državne nezavisnosti. Pripadnici okupacionih snaga, pogotovu obaveštajni oficiri, ocenili su da žene predstavljaju veliku opasnost po njihovu upravu. Bugari su ih smatrali, pored sveštenika, za najveću smetnju bugarizaciji (*Инструкција војне инспекције Моравске области Главном штабу Ниш, 29. мај 1918, према: Трајковић, 1981, стр. 37*).

ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917 - JELENA LORET U USTANKU

Jedini ustanak na teritoriji okupiranoj trupama Centralnih sila, Toplički ustanak, trajao je oko mesec dana. Izbio je sredinom februara i održao se do polovine marta 1917. godine. Obuhvatio je teritoriju Toplice,

³ Архив Србије-Београд, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, кутија 6, бр.9287, Лепосава Ст. Максимовић-Петковић делегацији за мир, Београд 14. јул 1919.

Jablanice, Jastrepca, istočnih i srednjih predela Kopaonika. Izbijanju ustanka prvenstveno je doprinelo stanje u okupiranim oblastima Srbije: politika denacionalizacije, ekonomska eksploatacija i odvođenje stanovništva u internaciju. Neposredan povod ustanku bila je najavljena regrutacija srpskog stanovništva za bugarsku vojsku. Prvi sukobi, oko 20. februara, bili su upravo između izbeglih vojnih obveznika i bugarskih potera. U ustanku su oslobođeni gradovi Kuršumlija (28. februara), Lebane (1. marta), Prokuplje (3. marta) i Blace (5. marta). Ustanak se preneo i na područje na desnoj obali Zapadne Morave (Vlasotince, Crna Trava, vranjsko područje) i u sokobanjski i svrljiški kraj. Brojno i tehnički nadmoćnije, okupacione snage su ugušile ustanak i izvršile surovu odmazdu nad civilima. Po podacima Anketne komisije u kaznenoj ekspediciji nastradalo je oko 20.000 ljudi i popaljeno 50.000 kuća. Gerilske čete su se po slamanju ustanka povukle u planine i nastavile otpor. (Videti: Дерок, 1940; Петровић, 1959; Митровић, 1987).

Pripadnice nežnijeg pola su, angažujući se i pomažući prema svojim mogućnostima, odigrale značajnu ulogu u ustanku. Njihova požrtvovanost, hrabrost i različite vrste potpore pokretu otpora nalaze potvrdu u izveštajima okupacionih vlasti. Oni su obavestavali pretpostavljene da su u sukobu s „narodnim ustankom u kome učestvuju svi koji mogu da nose oružje...”, odnosno da su u sukobu „sa srpskim nacionalnim ustankom”. Tako su žene sa juga Srbije postale članice pokreta otpora i od osoba bez posebnih zakonskih prava postale učesnice jednog istorijskog događaja.

O ulozi i učešću žena u Topličkom ustanku napisana je monografija, ponikla na malom broju onovremenih izvora, a većim delom na tradiciji, sećanjima i naknadno prikupljenim podacima (Младеновић, 1996). Istraživanjem društvene istorije kao složenog pitanja, otkrivena su i sagledana društvena kretanja i pojave, od kojih su neka bila kontinuirana i dugog trajanja, a druga ponikla u samom ratu i u uslovima okupacije. Po pitanju ratnog ishoda u okupiranoj Srbiji je vladao optimizam. Žene su i pre ustanka pružale pomoć četnicima, dajući im hranu i odelo. One su prvenstveno bile angažovane u pozadini, ali nekolicina njih i u borbama nisu zaostajale za muškarcima. Bile su, zavisno od potreba koje su nametali događaji, kuriri, obavestajci, negovale su ranjenike u improvizovanim bolnicama, po šumama i u kućama, snabdevale borce životnim namirnicama, oružjem i municijom, bile jataci, bodrile i davale veliku moralnu podršku. Žene iz gradova bile su okupljene u grupama, tzv. organizacijama za borbu protiv okupatora. One su kupovale lekove i ostale stvari neophodne četnicima, prikupljale informacije o kretanju okupacionih snaga, pomagale pri uspostavljanju kontakata između četnika i organizacija građana u varošima, agitovale u korist četničke organizacije. Žene su u velikom broju učestvovala u napadima na gradove ponete stihijom narodnog pokreta. Bilo je i onih koje su još pre

započinjanja ustaničkih borbi otišle da četuju. Žene i devojke borile su se u Ibarsko-kopaoničkom, Jablaničkom i Centralnom odredu. Zavisno od intenziteta borbi one su se selile iz jednog odreda u drugi.

U gradovima je živelo više obrazovanih žena, koje su četnicima mogle korisno poslužiti kao agitatori u pridobijanju saradnika pokreta otpora i tako učvrstiti poverenje i veze između njih. Grupe žena su na svojim sastancima u početku samo izražavale negodovanje i revolt zbog okrutne stvarnosti koja se odužila. Na osnovu oskudnih istorijskih izvora može se steći samo globalna predstava o „organizacijama” za borbu protiv okupatora koje su obrazovane po gradovima. (Младеновић, 1996, str. 36-37). Razlog osnivanja bilo je ogromno nezadovoljstvo i neslaganje s politikom koju su sprovodili okupacioni organi vlasti. Način rada je nemoguće detaljnije osvetliti i upoznati iz prostog razloga što izvori daju fragmentarne podatke pa se većina pojava može samo naslutiti. Analizom postojećih dokumenata može se zaključiti da je „organizacija” postojala u Prokuplju, a po svemu sudeći, verovatno i u Leskovcu. Za ostale gradove koji su se nalazili u granicama „četničke države” (Kuršumljija, Lebane, Blace, Vlasotince) nismo pronašli podatke koji bi potvrdili njihovo postojanje.

U Prokuplju je „organizaciju” oformila i predvodila Angelina Ilić. Pouzdano se može utvrditi da su članice bile Danica Marković⁴ i Jelena Loret. Verovatno ih je bilo i više, ali se o njihovom broju može samo nagađati, jer nema podataka koji bi potkrepili hipotezu. U prostranoj kući advokata Ilije Ilića, supruga Angeline Ilić, bila je smeštena „menaža” bugarskih vojnika. Dom Ilića, koji je i pre rata bio uvek otvorenih vrata i podjednako pristupačan ljudima iz okolnih sela i Prokuplja, i u danima okupacije bio je mesto okupljanja činovničkih žena. U njemu se, istina ponekad i polušapatom, pričalo o oslobođenju i pobedi savezničke i srpske vojske. U tim okupljanjima treba tražiti korene ove „organizacije” u Prokuplju. Osim toga, i Angelina Ilić je svojim autoritetom, ali i ogromnim rodoljubljem, doprinela njenom obrazovanju i postojanju (Младеновић, 1996, str. 36-37). Tek sa pojavom organizovanog pokreta otpora ovim ženama ukazala se prilika da daju konkretan doprinos i pomognu prema svojim mogućnostima.

Jedna od uglednijih članica grupe okupljene za borbu protiv okupatora bila je Jelena Loret (Младеновић, 1996, str. 41-42). O ovoj

⁴ Danica Marković je rođena je u Čačku 30. septembra 1879. godine, a umrla u Beogradu 1932. godine. Završila je Višu žensku školu u Beogradu, gde je neko vreme i radila. Svoje prve pesme objavila je u „Književnoj nedelji”. Bila je učiteljica i pesnikinja. Po okupaciji Srbije napustila je Beograd i došla u Prokuplje. Zabeleženo je da su je Bugari po ponovnoj okupaciji Prokuplja, sredinom marta 1917. godine, zatvorili u nišku tvrđavu kao aktivnog pomagača četnika i da je kao njihova zatočenica dočekala kraj rata. (Цветковић, 1988, str. 175).

zanimljivoj ličnosti koja je bila Poljakinja, postoji samo njena dvanaest godina kasnije nastala priča novinaru „*Politike*”. Zabeleženo sećanje na ustanak je veoma iscrpno i podrobno i iz njega se može sagledati učešće i doprinos gopode Loret borbi naroda s kojim je živela i prihvatila ga kao svoj. Jelena Loret je bila poljska plemkinja iz Lavova. U rodnom mestu se udala za građevinskog inženjera Evgenija Loreta. Bračni par je neko vreme živio u Carigradu, a potom u Solunu. Inženjer Loret je radio na građenju i trasiranju puteva. U Solunu ih je 1912. godine zatekao Prvi balkanski rat. Po završetku rata supružnici su se preselili u Srbiju. Na nagovor Milana Nedića inženjer Loret je stupio u državnu službu i primio srpsko državljanstvo. Neposredno pred izbijanje Svetskog rata radio je na trasiranju pruge Niš-Prokuplje. Rat je zatekao Loretove u Prokuplju. Tada su bili tročlana porodica pošto je Jelena u međuvremenu rodila sina. Evgenij Loret se u svojstvu inženjera štaba Vrhovne komande povukao sa srpskom vojskom, a Jelena je sa sinom ostala u gradu na Toplici („*Политика*“, 1929, str. 6).

Jelena Loret je slučajno postala saradnica pokreta otpora. Jednog dana, idući putem od Prokuplja prema Brzakovića vodenici na periferiji grada, videla je u žbunju naoružanog čoveka u razgovoru sa Milanom Nikolićem koji je bio saradnik pokreta otpora. Ispostavilo se da je to bio četnički vojvoda Kosta Vojinović. Vojvoda je upitao Jelenu Loret da li bi htela da bude na usluzi i nabavi mu neke stvari iz apoteke, kupi duvan i pribavi neke informacije o namerama i kretanju bugarskih vojnika i činovnika. Vojinović je od samog početka poznanstva impresionirao mladu Poljakinju. Ona nije bila sumnjiva bugarskim vojnicima, tako da je mogla nesmetano da nabavlja neophodne stvari četnicima. Od tada je svakog pazarnog dana dolazio jedan četnik, koji je glumeći slepog čoveka, sedeo na pijaci, svirao na harmonici, prosio i primao poklone građana. Jelena Loret bi mu prilazila, davala komad hleba, a on joj je krišom vešto dodavao Vojinovićeve poruke. Pošto bi nabavila sve što se od nje tražilo, vraćala se i ponovo pružajući mladiću hleb davala kupljene stvari. Često je odlazila na sastanak sa četnicima, sa kojima se posle razmene ugovorenih znakova sretala u šljivaru blizu Brzakovića vodenice i prenosila poruke i vesti.

Jednom je svojim angažovanjem spasla i samog četničkog vojvodu od hapšenja. Naime, on je nameravao da kola natovarena buradima rakije otera na nišku pijacu i usput izviđa. Bugarski vojnici su to nekako saznali pa je ista kola oterao drugi čovek, a Vojinović se sakrio u podrumu kuće u kojoj je ova žena stanovala. Bugari ga u pretresu nisu pronašli, i Kosta Vojinović se noću iskrao iz varoši i nestao put šume.

Jelena Loret je, znajući da će četnici napasti grad, sašila srpsku zastavu. U sredini trobojke bio je izvezen srpski grb, a iznad njega natpis: „Živele srpske vojvode i komite”. Zastavu je predala oslobodiocima Prokuplja i ona se jedanaest dana, koliko je postojala četnička država, vijorila na zgradi načelstva (Isto).

Kada su Bugari ponovo zagospodarili Prokupljem, Jelena Loret je, zajedno sa gospođom Ristić kod koje je stanovala, bila osuđena na smrt. Ništa nije pomoglo što se branila da je podanica Dvojne monarhije. Bugari su joj samo dozvolili da četvorogodišnjeg sina ostavi na čuvanje Filipu Ročkomanu iz Prokuplja. Vojnicima je jedva pošlo za rukom da razdvoje izbezumljenu majku od deteta. U noći su bugarski vojnici povelili dve žene na streljanje. U poslednjem trenutku, na brdu Sokolica, pojavio se konjanik i doneo pismo iz Niša o pomilovanju. „Bugarski oficir se jedva potčinio toj naredbi, bilo mu je očigledno milo da nas ubije”, sećala se Jelena Loret. (Ђурић, 1988, str. 15).

Jelena Loret je preživela Veliki rat. Dvanaest godina po završetku Topličkog ustanka živela je u Beogradu, gde je dala intervju dopisniku lista „Politika”. Time je njeno sećanje na teške i slavne dane borbe protiv brutalnosti postalo dostupno širem krugu ljudi.

ZAKLJUČAK

Značajnu ulogu u Topličkom ustanku odigrale su žene, angažujući se i pomažući prema svojim mogućnostima. Njihova agilnost i različite vrste potpore pokretu otpora našle su potvrdu u izveštajima okupacionih organa vlasti. Srpskinje su postale učesnice jednog istorijskog događaja. Važnu ulogu u ustanku imala je Poljakinja Jelena Loret. Ona je bila članica organizacije žena u Prokuplju za borbu protiv okupatora. Osim toga, upoznala je četničkog vojvodu Kostu Vojinovića i održavala vezu sa njim. Pomagala je u nabavci svih stvari potrebnih za Ibarsko-kopaonički četnički odred. Jednom je spasla Vojinovića od hapšenja. Gospođa Loret je izvezla srpsku zastavu, koja je stajala na zgradi načelstva sve vreme dok je Prokuplje bilo slobodno. Po ugušenju ustanka, bila je od strane bugarske okupacione vlasti osuđena na smrt streljanjem. U zadnjem momentu, bukvalno na stratištu stigao je akt o pomilovanju. Jelena Loret je preživela Svetski rat. U međuratnom periodu živela je sa porodicom u Beogradu.

LITERATURA

- Дерок, Ј. (1940). *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916-1918*. Београд: Просвета.
- Митровић, А. (1987). *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Младеновић, Б. (1996). *Жена у Топличком устанку 1917*. Београд: Социјална мисао.
- Младеновић, Б. (2006). *Породица у Србији у Првом светском рату*. Београд: Историјски институт.
- Перовић, М. (1959). *Топлички устанак 1917*. Београд: Војно дело.
- Цветковић, Н. (1988). Даница Марковић о Топличком устанку. *Лесковачки зборник*, XXVIII, 175 – 184.

Необјављени историјски извори:

Архив Србије-Београд, Министарство Иностранних Дела, Политичко одељење,

кутија 6, бр. 9287, Лепосава Ст. Максимовић-Петковић делегацији за мир, Београд 14. јул 1919.

Сећања Радована Перишића, рукопис.

Објављени историјски извори:

Време безумља, документи о бугарским злочинима у Врањском крају 1915-1918, прир. Александар Трајковић, Београд 1981.

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Србије са 93. редовног састанка одржаног 12. априла 1918. на Крфу, Београд, б.д.

Штампа:

Једна Пољациња у Топличком устанку, „Политика”, бр.7780, 29. новембар 1929.

Антоније Ђурић, *Пољациња у устанку*, „Политика експрес”, бр. 8559, 6. јануар 1988.

Božica Mladenović, University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of History, Niš

A POLISH WOMAN IN THE 1917. TOPLICA UPRISING To mark the 95-anniversary of the Toplica uprising

Summary

Serbian historiography has noticeable gaps in terms of social history research. This particularly applies to the social history of Serbia in World War I. This paper describes the life of Helen Loret, a Polish woman, and her role in the Toplica uprising, the only rebellion ever to occur in the territories occupied by the Central Powers.

With several other women from Prokuplje, Helen Loret established "the organization" that led the resistance to the Bulgarian occupation authorities. She knew četnik Kosta Vojinović, one of the leaders of the uprising. Helen helped Serbian rebels to acquire essential goods, food and medical supplies. On March 5th, the day Prokuplje was liberated, Helen Loret presented the rebel army with a Serbian flag which she herself had sewn. After the suppression of the uprising, Helen Loret, together with Mrs. Ristić, her landlady, was sentenced to death by a firing squad. However, when the two women were taken to the scaffold, a Bulgarian cavalryman brought in the act of amnesty for both of them, Helen Loret and Mrs. Ristić.

Helen Loret survived World War I. Ten years after the uprising she was still living in Belgrade, the capital of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.